

УДК 811.161.2'373

Катерина Близнюк

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО МІКРОПОЛЯ «ПОВАГА» В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано лексемний і семний склад мікрополя «повага», а також його системну організацію в українській мові. Компоненти значення, що функціонують у мікрополі, відбивають семантику поваги, пошани щодо об'єкта почуття, яким для лексико-семантичного поля «патріотизм» виступають Батьківщина, власний народ, його закони, традиції, історія тощо.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, семантичне мікрополе, лексема, сема, опозиція.

Мова віддзеркалює знання людства про навколишній світ, особливості його категоризації, оцінки і систематизації у свідомості її носіїв. Навіть коли у ній вербалізуються загальнолюдські поняття й уявлення, яким притаманні універсальні характеристики, часто дослідники виявляють національну специфіку в результатах цього процесу. На думку О. Голубовської, «мова у багатстві своїх форм і значень містить ключі до таємниць мисленнєвого універсуму певної культури, особливостей менталітету її носіїв» [Golubovskaya : 44]. Зручним способом виявлення універсального й унікального у віддзеркаленні загальнолюдських понять крізь призму певної мови є дослідження її лексичного рівня. Об'єктами такого дослідження постають фразеологічні сполуки, лексико-тематичні групи, лексико-семантичні поля тощо.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення мовних картин світу різних народів шляхом аналізу їхніх окремих складових, зокрема лексико-семантичних полів як специфічних утворень, що віддзеркалюють у мові особливості світогляду, історичний досвід і ціннісні орієнтири певної культури. Лексико-семантичне поле як об'єднання близьких за значенням, але не синонімічних мовних одиниць, що виявляють різні ступені семантичної близькості й засвідчують широкий спектр характеристик названого ними поняття, має складну структуру. З одного боку, залежно від активності інтегративних сем відбувається ієрархічне структурування поля на ядро, приядерну зону, напівпериферію і периферію. З іншого, навколо найчастотніших сем у межах великого поля спостерігається формування

менших утворень – семантичних мікрополів, що виявляють таку саму (хоч іноді й спрощену) ієрархічну структуру й перетинаються, забезпечуючи неперервність семантичного простору більшого поля. Л. Ліпка називає такі лексичні утворення мікро- та макрополями [Ліпка : 152].

Об'єктом пропонованого дослідження є семантичне мікрополе «повага» як структурна частина лексико-семантичного поля «патріотизм» у сучасній українській мові. Предметом – структурно-семантична організація зазначеного мікрополя.

Зауважимо, що особливості вербалізації почуття поваги в українській мові висвітлювали у своїх працях з різних поглядів багато дослідників. Зокрема, Т. Недашківська проаналізувала асоціативне поле поняття «повага» у мовній картині світу поліщуків [Nedashkivska]; Г. Шевцова вивчила специфіку концепту ПОВАГА ДО МАТЕРІ, зафіксовану у філософських та психолого-педагогічних джерелах [Shevtsova]; у рамках концептосфери ГІДНІСТЬ в українській лінгвокультурі (за матеріалами корпусу текстів) розглядає поняття поваги В. Чабан [Chaban]. І. Чернишенко, висвітлюючи семантичну структуру слів на позначення концепту ЧЕСНІСТЬ, також звертається до лексеми *повага* і близьких за значенням слів [Chernyshenko]. Водночас досі не було здійснено аналізу результатів вербалізації поняття поваги у вигляді лексико-семантичного поля, особливо у його зв'язку з поняттям патріотизму, в чому вбачаємо додаткову актуальність дослідження.

Метою статті є аналіз структурно-семантичної організації мікрополя «повага» як частини лексико-семантичного поля «патріотизм» у сучасній українській мові.

Поставлена мета зумовлює такі завдання: виокремити компоненти семантичного мікрополя «повага» зі структури лексико-семантичного поля «патріотизм»; проаналізувати їхню ядерно-периферійну організацію; простежити семантичні відношення між лексемами; виявити зони перетину з іншими мікрополями, що входять до складу лексико-семантичного поля «патріотизм»; назвати універсальні та унікальні елементи його семантики як фрагмента мовної картини світу українців.

Для виконання поставлених завдань застосовано методи компонентного аналізу, аналізу словникових дефініцій та семантичних опозицій.

Джерелами дослідження стали «Словник української мови» в 11-ти томах (1970–1980), «Словник української мови» у 20-ти томах (2010–2015), а також «Словник української мови» за редакцією В. Жайворонка (2012). Ілюстративний матеріал дібрано через систему «Український національний лінгвістичний корпус» Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.

Ядерну зону семантичного мікрополя «повага» формують лексеми: *любов, шанування, статечність, серйозність, чесність, шана, шаноба, гордість, честь, величність, повага, поважність, пошана, признання.*

Найчастотнішою інтегративною семою мікрополя є 'повага', через яку реалізуються значеннєві зв'язки між більшістю його елементів. Іншими частотними семами є 'пошана', 'ставлення', 'вияв', 'почуття', 'визнання', 'позитивний', 'гідність', 'якість', 'значення', 'шанобливий', 'увага', 'шана', 'авторитет', 'поважність', 'вага', 'властивість', 'зневага', 'серйозність', 'заслуга', 'великий', 'почесті', 'дія', 'честь', 'глибокий', 'чеснота', 'суспільний', 'прихильність', 'високий', 'чемність', 'ввічливість', 'відсутність'.

На периферії аналізованого мікрополя перебувають такі лексичні одиниці: *зневажання, пошанівок, солідність, ушанування, покора, зневага, поклоніння, зухвалість, поважання, почесті, шанування, авторитет, благоговіння, ввічливість, людинолюбство, гідність, цинізм, презирство, цінування, авторитетність, погорда, культ, пієтет, чемність, данина, поштивість, преклоніння, самоповага, гречність.*

Одиниця *повага* є центральним елементом мікрополя. Вступаючи в найбільшу кількість семантичних відношень з іншими його складниками, вона віддзеркалює уявлення про почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чийось заслуг, високих позитивних якостей когось або чогось, його авторитету, солідності та серйозності: *Повага до державних символів є невід'ємною ознакою патріотизму та високої політико-правової культури* (А. Головченко). У привативній опозиції з одиницею *повага* перебуває елемент *поважання*, що є референцією поняття поваги, шани, прихильного ставлення до кого- або чого-небудь: *Пани вітали козаків з поважанням; козаки показували на словах прихильність до короля й Польщі* (І. Нечуй-Левицький).

Шанобливе ставлення і почуття глибокої, надзвичайної, щирої, безмежної поваги позначають слова *пієтет, преклоніння, шанування, благоговіння*, що перебувають у відношеннях еквіполентної опозиції з лексемою *повага*: *Агатагел Кримський досконало вивчив східний світ, а водночас завжди підкреслював пієтет до своєї батьківщини* (Ю. Кочубей); *Я чула в ній преклоніння перед готичними, барочними львівськими шедеврами, чула Художника форми, який розуміє розмаїття їхньої краси* (Л. Кадирова); *Лише нещодавно було вирішено ввести новий предмет «Історія Латвії» для виховання в дітей незалежно від етнічного походження патріотизму, правильного розуміння складних питань історії та шанування традицій країни, у якій вони проживають* (О. Крамар). Водночас семантика елемента *благоговіння* містить вказівки на побожність, схиляння перед божеством, що пов'язує її з двома іншими периферійними одиницями – *культ* і *поклоніння*:

Разом з глибокою **повагою** і навіть **благоговінням**, більшість мишковитян почували до свого князя та його сестри щось схоже на забобонний страх (О. Авраменко). Лексичні одиниці **преклоніння** і **шанування** формують із лексемою **нітет** привативну опозицію, виступаючи її маркованими членами. Перша з них містить у своєму значенні сему 'захоплення', що також виявляється в семантиці периферійного елемента **величність**. Через наявність цієї семи реалізується перетин мікрополя «повага» з іншою структурною частиною лексико-семантичного поля «патріотизм» – мікрополем «піднесення».

Лексична одиниця **шанування**, крім глибокої поваги і пошани, виражає цінування, вшанування, турботу, піклування, увагу, дбайливість, ніжність стосовно об'єкта почуття. Завдяки семі 'увага' вона утворює еквіполентну опозицію з периферійною одиницею **данина**, а семі 'турбота' – із лексемою **людинолюбство**. Водночас зазначені семи реалізують перетин мікрополя «повага» із мікрополлями «любов» та «прихильність». Посилують семантичні зв'язки між ними елементи **любов** і **признання**. Крім того, одиниці **любов** та **чесність** встановлюють зв'язки з мікрополем «відданість», що також є структурною частиною лексико-семантичного поля «патріотизм». Зв'язок між повагою, відданістю, прихильністю та любов'ю відзначав учений-лінгвіст С. Воркачов, досліджуючи лінгвокультурний концепт ЛЮБОВ і, зокрема, «карикативний блок» його ознак [Vorкачеv : 60].

Еквіполентну опозицію з одиницею **повага** утворює лексема **поштивість**, що вживають в українській мові на позначення чемності, ввічливості, виявів поваги і пошани: *Слуга повів їх нагору дерев'яними сходами, попередньо прийнявши від доктора відеокамеру і з глибокою поштивістю сховавши її до якоїсь ніші* (Ю. Андрухович). Семі 'ввічливість' і 'чемність' забезпечують зв'язок ядерної зони мікрополя з периферійною з огляду на їх наявність також у значеннях лексем **ввічливість**, **гrecність** і **чемність**.

Лексичні одиниці **шана**, **пошана**, **шаноба**, **пошанівок**, **пошанування**, **почесті** є синонімічними, що утворюють між собою семантичні опозиції тотожності. Їхні тлумачення відбивають уявлення про почуття поваги, що ґрунтується на визнанні великих чеснот, суспільної ваги або позитивних якостей кого- чи чого-небудь, вияви цього почуття, шанобливе ставлення: *Не дивно, що український народ ставився з такою пошаною, вірою й любов'ю до своєї мови, яка була йому на тернистих шляхах поневіряння в сумній минувшині, кажучи словами його найкращих представників, і за єдину зброю, й за єдину втіху* (Б. Антоненко-Давидович); *Немає в черствих серцях, які не здатні по-земному кохати, шани до батьківщини* (Р. Іваничук); *Він низько, з традиційною шанобою схилив голову перед генералом, потім так само поштиво кивнув членам трибуналу* (О. Бердник); *З малих літ чули вони про*

запорозжців, адже про них у народі говорили тільки з **пошанівком**, як про лицарів-захисників, воїнів від Бога (В. Чемерис); Він приймав у свою програму **конечність** взаємного знайомлення слов'ян між собою, але йшов далі, вважаючи **конечним** змагати до витворення **однопільної** слов'янської держави, **основаної** на взаємнім **пошануванні** всіх національних осібностей поодиноких слов'янських націй і на їх **федеративному** зв'язку, хоч під **протекторатом** царя російського (І. Франко). Названі мовні одиниці можна взаємозамінно вживати у різних контекстах, хоча зауважимо, що одиниця **пошанівок** є рідковживаною, а **пошанування** – розмовною, отже, в окремих стилях мови вони будуть небажаними. Тому семантичні відношення між цими словами і рештою тотожних за семним складом лексем також можна кваліфікувати як привативні, оскільки їхнє функціональне навантаження є обмеженішим.

Значення сукупності вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській та особистій поведінці; громадської, станової, професійної гідності людини; гарної, незаплямованої репутації, авторитету людини; поваги, пошани, визнання когось (чогось); виявів уваги, пошани реалізуються в лексичній одиниці **честь**: *Нічого робити... полковник одсилає гінця до свого короля із звісткою про козацьку волю й думає над тим, як прийняти вождя народу з повагою й честью, притаманними такому званню* (Г. Колісник). У семантичних відношеннях привативної опозиції з нею перебуває елемент **ушанування**, що використовується на позначення виявів поваги і пошани до кого- або чого-небудь, влаштування урочистих зібрань на **честь** об'єкта почуттів, виявлення уваги своєю присутністю: *З рабським ушануванням розступилися монголи перед незнайомим приїжджим, що говорив їх мовою та й ще таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів* (І. Франко). Еквіполентну опозицію з одиницею **честь** утворює лексема **гідність**, що називає сукупність рис, які характеризують позитивні моральні якості людини та усвідомлення нею власної суспільної ваги, громадського обов'язку: *У словах Професора було стільки гідності й статечності, що гості йому повірили* (М. Руденко).

Так, **повага** виявляється в українській мовній картині світу як **цінування**, тобто визнання цінності, значення кого- або чого-небудь, поважне ставлення до цього об'єкта. Також **повага** може прирівнюватися до **покори** як безумовної готовності виконувати чужі накази, розпорядження, вимоги; шанобливої підлеглості; поступливості, слухняності, покірливості; непротивлення долі; смирення. Вияви поваги, пошани до когось або чогось, ритуал пошанування, пожертвування на **честь** богів позначає лексема **почесті**.

Вартим поваги є той об'єкт, який характеризується авторитетом і серйозністю, що засвідчують одиниці: **авторитет, авторитетність, поважність, признання, серйозність, солідність, статечність**. Перші дві з

них утворюють між собою привативну опозицію, де елемент *авторитет* є немаркованим членом, виражаючи загальне визнання, вплив, поважність, або вказуючи на особу, що має вплив, шану, заслуговує на цілковиту довіру. Одиниця *авторитетність* є маркованим членом опозиції, що може вживатися також на позначення нетерпимості до заперечень, владності. Решта одиниць перебуває у відношеннях еквіполентних семантичних опозицій.

У межах семантичного мікрополя «повага» також перебувають лексеми, значення яких містить указівки на повагу суб'єкта переживань не до зовнішніх об'єктів, а до себе – *самоповага* і *гордість*. Між ними утворюються відношення привативної опозиції, де перший член є немаркованим і позначає повагу до самого себе, до своєї особи, а другий – маркованим. В українській мові слово *гордість* використовують на позначення почуття особистої гідності, самоповаги; почуття задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів, переваги в чомусь; об'єкт цього почуття; часом *гордістю* називають надмірно високу думку про себе і зневагу до інших; пихатість. Тому лексема *гордість* є одночасно елементом семантичних мікрополів «повага» та «пиха», забезпечуючи їх перетин у структурі лексико-семантичного поля «патріотизм». Додаткові зв'язки із зазначеним мікрополем реалізуються також завдяки лексемам, що формують зону «семантичного спротиву» [Kuznetsov : 406] в межах мікрополя «повага». Зокрема, на периферії аналізованого мікрополя через наявність у тлумаченнях комбінації сем 'відсутність' + 'поваги' перебувають елементи *зневага*, *зухвалість*, *погорда* і *цинізм*, що є елементами мікрополя «пиха». Крім того, лексема *зухвалість* входить до складу семантичного поля «сміливість», оскільки, крім неповаги, грубості й нахабності, може позначати відчайдушну сміливість.

Отже, компоненти семантичного мікрополя «повага» насамперед виражають уявлення про повагу, характерне для різних народів і зафіксоване у різних мовах. Як вважає О. Голубовська, «спільний базис постає центральною частиною національної мовної картини світу, виступаючи набором мовних універсалій, що відображають єдність різних мовних культур. Немає сумніву в тому, що ця частина національної мовної картини світу найменш цікава вченому, який має на меті дослідити національно-специфічні домінанти мовної свідомості етносу, інкарновані мовними формами: адже національно-мовна специфіка виникає під час проектування на єдиний логіко-понятійний каркас різних національних мовних картин світу етнічно-специфічних нюансів світовідчуття, світомислення і світооцінок. Поєднання універсального з національним у мовній субстанції й творить «фізіономію» національного менталітету, промальовуючи її у мовних формах» [Golubovskaya : 37]. Для носія української мови повага асоціюється із шаную, прихильним ставленням, визнанням, поцінуванням, захопленням, ввічливістю стосовно об'єкта, що має

авторитет і позитивні якості. Специфічним у вербалізації поняття поваги є характеристика об'єкта почуття через його суспільну вагу, обов'язки, діяльність. У межах лексико-семантичного поля «патріотизм» об'єктами поваги виступатимуть Батьківщина, народ, традиції, історія, культура, цінності, герої, авторитети тощо.

У подальших дослідженнях лексико-семантичного поля «патріотизм» в українській мові варто детальніше простежити семантичні зв'язки мікрополя «повага» із зазначеними вище мікрополями. Крім того, продуктивним буде зіставлення результатів аналізу мікрополя «повага» в українській мові з даними про еквівалентні мікрополя та лексико-семантичні поля інших мов, що дасть змогу чіткіше визначити універсальні та національно-специфічні компоненти його семантики.

References

Chaban, V. M. “Kontseptosfera «hidnist» v ukrainskii linhvokulturi (za materialamy korpusu tekstiv) (Conceptosphere «Dignity» in Ukrainian Linguoculture (based on corpus of texts))”. *Aktualni problemy filologii ta perekladoznavstva (Actual Problems of Philology and Translation Studies)* 10/3 (2016): 208–213.

Chernyshenko, Iryna. “Semantychna struktura sliv na poznachennia kontseptu ChESNIST / HONESTY (na materiali tлумachnykh slovnykiv)” (Semantic Structure of Words on the Designation of the Concept ChESNIST / HONESTY (on the basis of explanatory dictionaries)). *Naukovi zapysky KDPU. Seriya: Filolohichni nauky, movoznavstvo (Scientific Notes of the KDPU. Series: Philology, Linguistics)* 104/2 (2012): 170–177.

Golubovskaya, Irina. *Etnicheskiye osobennosti yazykovykh kartin mira (Ethnic Peculiarities of Linguistic Pictures of the World)*. Kiev: Izdatelsko-poligraficheskiiy centr «Kievskiy universitet», 2002.

Kuznecov, A. M. *Ot komponentnogo analiza k komponentnomu sintezu (From Component Analysis to Component Synthesis)*. Moskva : Nauka, 1986.

Lipka, L. *An Outline of English Lexicology: lexical structure, word semantics, and word formation*. Tubingen: Niemeyer, 1992.

Nedashkivska, Tetiana. “Poniattia «avtorytet» i «povaha» v movnii kartyni svitu polishchuka (The Notion of «Authority» and «Respect» in the Poleshuk's Linguistic Picture of the World)”. *Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem (Volyn-Zhytomyr region. Historical and Philological journal on regional problems)* 2/22 (2010): 341–349.

Shevtsova, H. Teoretychnyi analiz kontseptu «Povaha do materi» (Theoretical Analysis of the Concept «Respect for the mother»). *Molod i rynek (Youth and the Market)* 11 (2015): 163–167.

Vorkachev, Sergej. *Ljubov' kak lingvokul'turnyj koncept (Love as a Linguo-cultural Concept)*. Moskva: Gnozis, 2007.

Abstract

Kateryna Blyzniuk

STRUCTURAL-SEMANTIC ORGANISATION OF THE MICROFIELD «ПОВАГА» (RESPECT) IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Background. The article deals with the semantic microfield «повага» (respect) as the structural part of the lexical-semantic field of «патріотизм» (patriotism) in the modern Ukrainian language.

Purpose. The purpose of the article is to study the structural-semantic organization of the microfield «повага» as a reflection of the Ukrainian linguistic image of the world.

The following tasks were set to achieve this aim: to distinguish the semantic components of the microfield «повага» from the structure of the lexical-semantic field of «патріотизм»; to analyze their central-peripheral organization; to examine the types of semantic oppositions between lexemes; to reveal the semantic relationships with other microfields at the lexical-semantic field of «патріотизм»; and to establish the universal and national specific elements of its semantics.

Methods. To accomplish the assigned tasks, the methods of component analysis and analysis of semantic oppositions are applied.

Results. It has been found that the semantic microfield «повага» is formed by 43 words in the modern Ukrainian language. 15 words constitute the center of the field, 28 lexemes are functioning at the periphery. The components of meaning reflect the semantics of respect, honor, recognition, appreciation, admiration for the adored object, which for the lexical-semantic field of «патріотизм» can be a Motherland, own nation, its laws, traditions, history, etc. The concept of RESPECT in the Ukrainian linguistic world image is associated with the semantic microfields «любов» (love), «прихильність» (sympathy), «відданість» (devotion), «смівливість» (courage), «піднесення» (enthusiasm), «пиха» (arrogance). The above-mentioned intersections of semantic microfields demonstrate the universality of the concept of respect and the ways of its verbalization since the equivalent semantic connections were identified in Polish and English languages. The national specifics of the semantic microfield «повага» reveals in the hierarchy of lexical and semantic elements.

Discussion. Further study of the structural-semantic organization of the lexical-semantic field «патріотизм» should consider this relationship and look for crossings of the microfield «повага» with other microfields in its structure.

Keywords: lexical-semantic field, semantic microfield, lexeme, seme, opposition.